

मराठी संत वाङ्मयातील दुर्लक्षित संप्रदाय

(Neglected sects in Marathi saint literature)

डॉ. सौ. वीरा मांडवकर

इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ

ई मेल : veeramandavkar18@gmail.com भ्रमणध्वनी ९४०३०१४८८५

गोषवारा :

समाजमनावर दीर्घकाळ राज्य केलेल्या वारकरी संप्रदायाच्या कारकीर्दीपुढे अन्य संप्रदायांचे सामाजिक आणि वाङ्मयीन योगदान दुर्लक्षिते गेले. मराठी संतवाङ्मयात वारकरी संप्रदायासोबतच महानुभाव पंथ, समर्थ संप्रदाय, नाथ संप्रदाय, दत्त संप्रदायाच्या संत आणि वाङ्मयनिर्मात्यांनी जनसामान्यांच्या हृदयात बऱ्यापैकी पकड मिळविली; पण जैन, नागेश, सुफी, चैतन्य, वीरशैव, ख्रिस्ती, बौद्ध, शाक्त, कापालिक, श्रावक, वेदांती संप्रदायांना ते जमू शकले नाही. वारकरी संप्रदायाने जे एकाच भागवत झेंड्याखाली भक्तिमार्गाने तळागाळापासून सर्वांनाच एकत्र आणले, नामसंकीर्तनाचे साधे सोपे आचरण शिकविले त्यामुळे या संप्रदायापुढे अन्य संप्रदाय व पंथ झाकोळून गेले आणि साहजिकच त्यांचे साहित्यही तितकेसे लोकाभिमुख होऊ शकले नाही.

Abstract:

The social and literary contributions of other sects were overlooked during the reign of the Warakari sect, which ruled the society for a long time. Along with the Warkari sect in Marathi saint literature, literary creations by the saints of Mahanubhav sect, Samarth sect, Nath sect, Datta sect gained a lot of grip in the hearts of the masses; But Jain, Nagesh, Sufi, Chaitanya, Veershaiva, Christianity, Buddhism, Shakta, Kapalik, Shravak, Vedanti sects could not gather it. The Warakari sect, which brought everyone from the grassroots to the path of devotion under the same Bhagwat flag, taught the simple practice of Namasankirtan, so other sects were overshadowed by this sect and naturally their literature could not become so popular.

बीज शब्द :

पंथ, संप्रदाय, जैन, नागेश, सुफी, चैतन्य, वीरशैव, ख्रिस्ती, दुर्लक्षित

प्रस्तावना :

समग्र संतवाङ्मय हे मराठी साहित्याचे केवळ आभूषणच नाही, तर भारतीय संस्कृतीला लाभलेले मोठे वरदान आहे. 'जनतेला आत्म्याची ओळख करून देऊन त्यांच्यात आदर्श जीवनमूल्ये ठेवून तदनुसार जगण्याची स्वतंत्र अशी जीवननिष्ठा त्यांना प्राप्त करून देणे, ही संतांनी आपली सामाजिक जबाबदारी मानली होती. नानाविध मतमतांच्या वादळात सापडलेल्या, स्वहिताचे भान हरवून बसलेल्या व हतबुद्ध झालेल्या समाजाला त्यांनी डोळस भक्तीचा मार्ग दाखविला.'^१ सर्वच संप्रदायांनी आपापल्यापरीने समाजहित साधण्याचा प्रयत्न केला; मात्र विविध पंथ आणि संप्रदायांच्या भाऊगर्दीत काही संप्रदाय आणि त्यांचे साहित्य दुर्लक्षित राहिले, त्यामागे काही कारणे होती. त्याच संदर्भात संशोधनात्मक काही मुद्यांची पुर्नमांडणी करण्याचा या शोधनिबंधाचा हेतू आहे.

पंथ व संप्रदाय :

संप्रदाय व पंथ हे दोन्ही शब्द एकाच अर्थाने वापरले जात असले तरीही त्यातून दोन भिन्न गोष्टी सूचित होतात. संप्रदाय शब्दावरून परंपरा सूचित होते. दैवी अनुभूतीसंपन्न अशा एखाद्या पुरुषापासून परंपरा सुरू होते. त्यास संप्रदाय म्हटले जाते. ही अनुभूती मानवी जीवनात प्रत्येकास घेता आली पाहिजे, या तळमळीने काही विशिष्ट साधनेची रूपरेषा संप्रदाय प्रवर्तकांकडून निश्चित केली जाते. अनुभूती ध्येयाकडे नेण्याचा तो मार्गक्रमच आखलेला असतो. त्या मार्गक्रमासच

पंथ हे नाव लागू पडते. 'संप्रदाय व पंथ ही नावे दोन भिन्न पदार्थ दाखवीत नसून एकाच वस्तूची दोन भिन्न रूपे होत. एकाच प्रवाहाच्या दोन बाजू होत.'^२

महाराष्ट्रातील प्रमुख संप्रदाय किंवा पंथ असे — नाथ संप्रदाय, महानुभाव पंथ, वारकरी संप्रदाय, दत्त संप्रदाय, समर्थ संप्रदाय, जैन संप्रदाय, नागेश संप्रदाय, सुफी संप्रदाय, चैतन्य संप्रदाय, वीरशैव संप्रदाय, ख्रिस्ती संप्रदाय, बौद्ध संप्रदाय, शाक्त संप्रदाय, कापालिक संप्रदाय, श्रावक संप्रदाय, वेदांती संप्रदाय.

वारकरी संप्रदाय, महानुभाव पंथ आणि त्याखालोखाल समर्थ संप्रदाय, नाथ संप्रदाय, दत्त संप्रदायी वाङ्मयाला मराठीत जी अमाप लोकप्रियता व प्रसिद्धी मिळाली तशी अन्य कोणत्याही संप्रदायाला मिळविता आली नाही. यापैकी उपेक्षित किंवा दुर्लक्षित राहिले, अशा सहा संप्रदायांचे शोधपूर्ण अध्ययन असे —

१. जैन संप्रदाय :

श्वेतांबर आणि दिगंबर असे दोन प्रकार जैन संप्रदायात आढळतात. जैन आचार्यांनी आणि कवींनी संस्कृत, अर्धमागधी, प्राकृत, शौरसेनी, कन्नड, तमिळ अशा विविध भाषांमध्ये साहित्यनिर्मिती केली आहे. धर्मापासून वैद्यकशास्त्रापर्यंत जैन साहित्य निर्माण झाले आहे.

मराठी भाषेत जैनांची साहित्यनिर्मिती पंधराव्या शतकात सुरू झाली. ब्रम्हगुणदास हा मराठी जैन साहित्यातील सुरुवातीचा ग्रंथकार. भूवनकीर्ती—ब्रम्हजीनदास—ब्रम्हगुणदास अशी त्याची परंपरा दिसते. ब्रम्हजीनदास यांचे तीन शिष्य म्हणजे मल्लीदास, गुणदास व नेमीदास. इ.स. १४५१ पासून गुणदासाचे उल्लेख सापडतात. गुणकीर्ती (इ.स. १४५० ते १४७०) हे ब्रम्हगुणदासाच्या समकालीन असलेले एक श्रेष्ठ आचार्य होत. गुणदासांच्या नावावर 'श्रेणिक चरित्र', 'क्षमागीत', 'विचूगीत', 'गाऱ्हाणे' व 'रामचंद्र हळदुली' अशा किरकोळ रचना आढळतात. गुणकीर्तीच्या नावावर 'धर्माभूत', 'पद्मपुराण', 'रुक्मिणीहरण', 'रामचंद्रफाग', 'गौलणीभास अथवा नेमिनाथविवाह', 'नेमिनाथपाळणा', 'नेमिनाथजीनदीक्षा', 'छंदगीत', 'रत्नकरंडश्रावकचारावरील टीका' असे ग्रंथ आढळतात.

जीनदासांचा कार्यकाळ सुमारे १४९३ च्या आसपास होता. जीनदासांचा 'हरिवंशपुराण' हा ग्रंथ अपूर्णावस्थेत राहिला.

पंधराव्या शतकात उगम पावलेली मराठी जैन साहित्याची गंगा सोळाव्या शतकात वृद्धिंगत झालेली दिसते. त्यात पंडित मेघराज, कामराज, पंडित सुरिजन, नागोआया हे प्रमुख ग्रंथकार होऊन गेलेले दिसतात.^३ सोळाव्या शतकाच्या प्रारंभी पंडित मेघराज यांनी 'जसोधरदास', 'पार्श्वनाथ', 'भवांतर', 'कृष्णगीत', 'रामायणी कथा', 'गुजरी मन्हाटी गीत' अशी लहानमोठी रचना केली. यशोधरांचे चरित्र त्यांनी पाच अधिकारांत, ११६४ ओव्यांत वर्णन केले आहे.

कामराज नावाच्या कवीने 'सुदर्शनचरित्र' हे चरित्रात्मक आख्यानकाव्य लिहिले. या ग्रंथाचे १४ अधिकार असून २८७ ओव्या आहेत. 'चैतन्यफाग' नावाची १४ कडव्यांची रचना त्यांच्याच नावावर आहे. पंडित सुरिजन यांचा 'परमहंसकथा' हा ग्रंथ 'चंपुकाव्या'च्या घर्तीवर आहे. नागोआया यांचे 'यशोधरचरित्र' तर गुणनंदी यांचे 'जसोधरपुराण' हेही जैन मराठी वाङ्मयात आढळते.

सोळाव्या व सतराव्या शतकात कारंजा, औरंगाबाद, लातूर इत्यादी ठिकाणी जैन धर्मियांची पीठे विकसित झाली. धार्मिक आचार वाढले. परिणामी वाङ्मयनिर्मितीही वाढली. अभयकीर्ती नामक कवीने 'अनंतव्रतकथा' रचली. वीरदास ह्या कवीने 'सुदर्शनचरित्र' हा २५ अध्याय व १६५० ओव्यांचा ग्रंथ लिहिला. दामापंडिताने 'जम्बुस्वामीचरित्र', 'दानशीलतपभावना', हे दोन ग्रंथ लिहिले. दयासागर नावाच्या कवीने 'सम्यक्त्व कौमुदी', 'भविष्यदत्तबंधुपुराण', 'धर्माभूतपुराण' हे ग्रंथ रचले. चिमनापंडिताने 'अनंतव्रतमथा', 'तीर्थवंदना', 'गोमठस्वामीचरित्र', 'गुरुगीता', 'मातेची सोळा स्वप्ने' अशा रचना केल्या. ह्यांच्याव्यतिरिक्त भानुकीर्ती, ब्रम्हपुण्यसागर, महिचंद यांच्याही विविध रचना आढळतात.

'जैनांचे मराठी वाङ्मय हे धार्मिक वाङ्मय आहे. परमार्थाचे संस्कार करणारे वाङ्मय आहे.'^४ त्याचप्रमाणे जैनांनी व्याकरण, ज्योतिष इत्यादी शास्त्रांमध्येही वाङ्मयनिर्मिती केली. जैनांची अजून कितीतरी ग्रंथसंपदा प्रकाशात यावयाची आहे.

२. नागेश संप्रदाय :

नागनाथ किंवा नागेश हे या संप्रदायाचे प्रवर्तक असल्यामुळे त्याला 'नागेश संप्रदाय' म्हटले गेले. नागेश संप्रदायाला वेगळे तात्त्विक अधिष्ठान आहे. अभ्यासक गं.ना. मोरजे यांच्या मते 'प्रारंभी चैतन्य संप्रदायाच्या परंपरेतून निघालेला हा संप्रदाय कालांतराने आपली वेगळीक निर्माण करून दीर्घकाळ टिकलेला दिसतो.'^५

उदार अंतःकरणाचा, हिंदू, मुसलमान, वैष्णव, वीरशैव या सर्वांना आस्थेने जवळ करणारा असा हा नागेश संप्रदाय. 'नागेशलीलामृत' हा नागेश संप्रदायाचा महत्त्वाचा ग्रंथ. नागनाथांची भक्ती ज्या घराण्यात परंपरेने चालत आलेली आहे, त्या घराण्यातील भास्कर उर्फ भानजी नामक गृहस्थाने हा ग्रंथ लिहिलेला आहे. या ग्रंथाचा रचना काळ इ.स. १८४८

असला तरी नागेश संप्रदायाचे स्वरूप, त्यातील शिष्यपरंपरा, त्यातील स्थानमहात्म्य, त्याचे तत्त्वज्ञान, त्याचा चैतन्य संप्रदायाशी असलेला संबंध या सर्व मुद्यांवर भरपूर प्रकाश टाकणारा असल्याने अनन्यसाधारण महत्त्वाचा आहे.^६ या ग्रंथात ४० अध्याय व ५३३४ ओव्या आहेत. ज्या भानजीत्रिंबक ह्यांनी 'नागेशलीलामृत' हा ग्रंथ रचून नागेश संप्रदायाचा इतिहास लिहिला, त्यांची गुरुपरंपरा अशी : अज्ञानसिद्ध — सिद्धलिंग — नागोजीबाबा — भूजंग — शिवराम — नागेश — भानजीत्रिंबक.

अज्ञानसिद्ध हे नागेश संप्रदायाचे आद्याचार्य. त्यांच्या नावावर 'संकटहरणी', 'वरदनागेश', 'स्वरूपनिर्माण', 'तत्त्वबोध', 'जीवब्रम्हाभेदलक्षण', 'पृच्छापत्र', 'काळज्ञान', 'अकालज्ञान' हे तात्त्विक ग्रंथ, तर भारूडे, स्तोत्रे, अष्टके, आरत्या, पोवाडे इत्यादी स्फुट रचना आढळतात. नागेश संप्रदायाचेच मन्मथ — शिवलिंगस्वामी ह्यांच्या नावावर 'स्वयंप्रकाश', 'अनुभवानंद', 'ज्ञानबोध', 'गुरुगीताटीका', 'शिवगीताटीका', 'परमरहस्यसारांमृत' ह्या रचना आढळतात. या पंथात कर्मकांड, कडक वैराग्य, संन्यास यांवर भर नसून सामान्य माणसाच्या मर्यादानुरूप त्याला भक्तिप्रवण करण्याची प्रेरणा त्यात आहे. तरीही या संप्रदायाने जनमानसाची फारशी पकड घेतलेली दिसत नाही.

३. सूफी संप्रदाय :

इस्लामच्या अंतर्गत असलेला एक पंथ म्हणून सूफी संप्रदाय ओळखला जातो. 'इस्लामच्या प्रारंभकाळात सूफींचा सगळा भर निवृत्तीमार्गावर होता. जगातील सर्व सुखांचा त्याग करून, कौटुंबिक लागेबंधे तोडून आणि फकिरी पत्करून ते एकांतात कठोर तप करित. देहदंडाच्या द्वारे ते परमेश्वराचा साक्षात्कार इच्छित. परमेश्वराच्या अवकृपेची त्यांना नेहमी भीती वाटे.'^७ अबुदरदा, उस्मान बिन माजून, हासन, इब्राहिम बिन आदम, उजाइल बिन इयाल असे सूफी संत आठव्या-नवव्या शतकातच होऊन गेले. नवव्या शतकात निरनिराळ्या धर्मांच्या परिषदांमधील चर्चांचा परिणाम सूफी संतांवर झाला. ते कर्मकांडाकडून ध्यानमार्गाकडे वळले. या सूफींमध्ये मासफूलकरवी, अबूसुलेमानुददारानी, जुन्नून मिस्त्री, लोजिदुल्लबिस्तानी उर्फ बयाजीत हे प्रमुख सूफी होते. त्या काळात कट्टर धर्माचार्य द्वैतवादी होते आणि मन्सूर हा संत अद्वैताचा पुरस्कर्ता होता. म्हणून मन्सूरला त्यांनी काफिर ठरविले व वधदंडाची शिक्षा दिली. मात्र पुढे गजाली हा शिक्षित असल्यामुळे त्याच्या काळापासून परिस्थिती बदलत गेली. त्याने मुस्लीम धर्माचारांवर अनेक ग्रंथ लिहिले. पुढे अरबी, जिल्ली हे सूफी साहित्यकार झाले. त्यांनी समाजाला वेगळी दीक्षा दिली.

सूफी संप्रदायातही मधुराभक्ती आढळते; परंतु भक्त हा प्रियकर आणि प्रेयसी परमेश्वर असे नाते त्यात असते. देशभरच्या भक्तिप्रेमप्रवाहात मुसलमानांच्या आक्रमणाबरोबरच सूफी पंथाचा प्रेमप्रवाह येऊन मिसळला आहे.^८ सूफीदर्शन हे इस्लामचे आध्यात्मिक वैभव आहे. अंतःशुद्धता अंतर्मुखता, ईश्वरमिलनासाठी उत्पन्न झालेली अनावर व्याकुळता ही सूफी भक्तीची खूण आहे.

सांप्रदायिक वृत्तीच्या कट्टर मुसलमानांनी ईश्वराचे सच्चे भक्त असलेल्या सूफींचा निर्दय छळ केला आहे. या बाबतीत त्यांच्यामध्ये व महाराष्ट्रातील संतांच्या कर्मठांकडून झालेल्या छळामध्ये साम्य दिसते. भारतात प्रवेशिल्यानंतर सूफी धर्माने बाराव्या शतकात चिश्ती संप्रदाय, तेराव्या शतकात सुहरावदी संप्रदाय, पंधराव्या शतकात कादरी संप्रदाय, सोळाव्या शतकात नक्शबंदी संप्रदाय अशा चार भिन्न नावांच्या आश्रयाने काम केले.

पंधरा ते सतराव्या शतकादरम्यान अनेक मुसलमानी साधू हिंदू संतांचे शिष्य झाले आणि त्यांनी आपल्या रचना मराठी भाषेत निर्माण केल्या. मृत्युंजय, हुसेन अंबर खान, अलमखान, शेख सुलतान, शेख दाजी, शेख महंमद, शहामुनी, वाजीद पठाण अशा कितीतरी मुसलमान संतांनी मराठी भाषेत रचना केलेल्या आढळतात.

शाह मुंतोजी ब्रम्हणी या बेदरच्या माणसास पंढरीच्या विठ्ठलाची ओढ लागली होती. सहजानंदांकडून उपदेशप्राप्तीनंतर त्यांचे नाव 'मृत्युंजय' असे झाले. कल्याणीजवळ नारायणपूर येथे राहून साधना करताना अनेक लिंगायत लोक त्यांच्या शिष्यपरिवारात सामील झाले. सहजानंद स्वामींना त्यांनी 'ज्ञानसागरानंद' हा किताब दिला. त्यांनी 'स्वरूपसमाधान' व 'प्रकाशदीप' हे दोन लहान ग्रंथ, 'सिद्धसंकेत' नावाचे एक प्रकरण लिहिले. याशिवाय 'अनुभवसार', 'गुरुलीला', 'अमृतसार', 'अद्वैतप्रकाश', 'सीताबोध', 'पंचीकरण', 'विवेकोत्पत्ती', 'अनुभवामृत', अनेक पदे व अंभंग शाह मुंतोजी ब्रम्हणी यांनी रचले. हुसेन अंबर खान यांनी 'अंबर हुसेनी' (इ.स. १६५३) या नावाने भगवद्गीतेवर मराठीत ओवीबद्ध टीका केली. 'गीताभावार्थदीपिका' ह्या नावाने त्यांनी आपल्या टीकेचा उल्लेख केलेला असून त्यात ओव्यांची संख्या ८७१ आहे. 'अलमखान हा आणखी एक मुसलमान भक्त कवी वडवाळच्या नागनाथ परंपरेतला म्हणून प्रसिद्ध आहे. हा विध्यांद्रीच्या पलीकडून महाराष्ट्रात आला. नागेशांच्या पंथात याला मानाचे स्थान मिळाले.'^९

याव्यतिरिक्त शहानवरंग, नागेश संप्रदायातील जंगली फकीर, सय्यद हुसेन, शाह हुसेन फकीर, सय्यद मोहम्मद, शेख सलीम मोहम्मद, रामभक्त लतीफ शाह या मुसलमान कवींनीही मराठी रचना केल्या आहेत.

सूफी संप्रदायाच्या कार्याचा आणि वाङ्मयनिर्मितीचा आढावा घेताना महत्त्वाची गोष्ट लक्षात येते ती अशी की, 'धर्माने मुसलमान राहूनही ते मराठी संस्कृतीशी एकरूप झाले. ह्याचे ठळक गमक म्हणजे त्यांच्यापैकी काहींनी पंढरपूरच्या विठ्ठलाला आपले श्रद्धास्थान मानले हे होय.'^{१०} इथली संस्कृती, रीतिरिवाज, भाषा आत्मसात करून मराठी भाषेचा अभिमान धरून अद्वैत तत्त्वज्ञान मांडणारी रचना हे सूफी संप्रदायाचे वैशिष्ट्य आहे.

४. चैतन्य संप्रदाय :

चैतन्य महाप्रभूंच्या कृष्णभक्तीला अनुसरून चैतन्य संप्रदायाची स्थापना झाली. 'चैतन्य महाप्रभूंनी आपल्या मताच्या समर्थनार्थ कोणत्याही ग्रंथावर कोणतेही भाष्य लिहिले नाही. श्रीकृष्णाच्या मधुराभक्तीत प्रभू इतके भावोन्मत्त असत की असा एखादा ग्रंथ लिहिणे, ही गोष्ट त्यांच्या बाबतीत अशक्यप्राय होती.'^{११} अशा या गौरांग चैतन्य महाप्रभूंनी (इ.स. १४८५ ते १५३३) कुठल्याही स्वतंत्र संप्रदायाची स्थापना व प्रचार करण्याचा आग्रह धरला नव्हता. तसा त्यांचा हेतूही नव्हता. तरी प्रत्यक्षात त्यांचे अनेक अनुयायी होते.

मूळ नाव विश्वंभर असलेल्या ह्या प्रभूंच्या जन्मानंतर 'हा कोणीतरी श्रेष्ठ पुरुष होईल' अशी भविष्यवाणी करण्यात आली होती ती पुढे खरी ठरली. केशवभारती नामक माध्वपंथी संन्याशाकडून त्यांनी संन्यासदीक्षा घेतली. केशवप्रभूंनी त्यांचे नाव श्रीकृष्ण चैतन्य असे ठेवले. पुढे ते चैतन्यप्रभू म्हणून ओळखले गेले.

चैतन्य संप्रदाय हा वैष्णव संप्रदायाचा उपसंप्रदाय असेही म्हटले जाते. त्यांचे तत्त्वज्ञान भक्तिप्रधान आहे. श्रीकृष्ण हे मूळ तत्त्व असून त्याच्या ठिकाणी अनंत शक्ती राहतात. तो सर्वशक्तिमान आहे. त्याच्या शक्तीमुळेच जीवात्म्यांना आणि भौतिक जगताला अस्तित्व आहे. चैतन्यांच्या मते जीवतत्त्व शक्ती असून कृष्णतत्त्व हे शक्तिमत आहे. वैष्णव हा कृष्णाचे म्हणजे ईश्वराचे आकलन करू शकतो; पण त्याचे वर्णन करू शकत नाही. जीव हा अनेक फेऱ्यांतून शेवटी मुक्त होतो आणि गोलोकांत जातो.

चैतन्य संप्रदायातील आचारविधी याचे विवेचन गोपालभट्ट ह्यांच्या 'हरिभक्तविलास' ह्या संस्कृत ग्रंथात आढळतात. तीन पदरी तुलसीमाला, गळ्याशी घट्ट बांधावी, पांढरी कफनी परिधान करणे, कपाळावर दोन उभ्या रेषांचे पांढरे गंध लावणे अशी ह्यांची काही वैशिष्ट्ये आहेत. अनुयायांच्या नावापुढे 'दास' किंवा 'दासी' हे पद लावले जाते. त्यांच्या बारा उपशाखा व चौसष्ट संघटन केंद्रे असून त्यांना 'परिवार' असे म्हणतात. रामनवमी, नृसिंहजयंती, जन्माष्टमी, वामनद्वादशी हे चार वार्षिक उत्सव साजरे केले जातात. मूळ वैष्णव असूनही ते शिवरात्रीचा उपवास करतात.

चैतन्य संप्रदाय हा भक्तिसंप्रदाय आहे. ह्या संप्रदायामार्फत पाठशाळा, गोशाळा, मोफत आयुर्वेदिक औषधोपचार केंद्रे चालविली जातात. ह्या संप्रदायाच्या अनुयायांनी विशुद्ध भक्ती, शुद्ध आचरण, त्यागमय जीवन याद्वारे जनमानसावर प्रभाव पाडला. सर्व जातीच्या लोकांना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला.

चैतन्य संप्रदाय चैतन्य महाप्रभूंच्या विचारांवर उभारला गेला. नित्यानंद (इ.स. १४७३), अद्वैताचार्य (इ.स. १४३४-१५५७) या चैतन्यांच्या अनुयायांनी संप्रदायाचा प्रभावी प्रसार केला. कृष्णदास कविराज यांनी 'चैतन्य चरितामृत' हा ग्रंथ, वृंदावनदासांनी 'चैतन्यभागवत' हा ग्रंथ, लोचनदासांनी 'चैतन्यमंगलम' ही रचना केली. दामोदर पंडित, गदाधर पंडित (इ.स. १४८६-१५१४), हरिदास ठाकूर (- इ.स. १५३४), जगदानंद, मुरारीगुप्त, रामानंदराय, श्रीवास, सनातनगोस्वामी, जीवगोस्वामी, रूपगोस्वामी ह्या संप्रदायातील महत्त्वाच्या व्यक्ती.

ह्या संप्रदायाचे प्रमुख कार्य ओरिसा, पश्चिम बंगाल अशा पूर्व प्रांतातच झाल्याचे दिसून येते. त्याचा प्रभाव बंगाली, उडिया, असमिया व हिंदी साहित्यावरच अधिक पडला आहे. म्हणजेच चैतन्य संप्रदाय महाराष्ट्राबाहेरच बहरला, हे लक्षात घ्यावे लागते.

५. वीरशैव संप्रदाय :

एक प्राचीनतम अवैदिक संप्रदाय म्हणून 'वीरशैव संप्रदाय' ओळखला जातो. तो वैदिक असूनही लिंगपूजक आहे. श्रीबसवेश्वर हे या संप्रदायाचे संस्थापक नसले तरी त्यांनी बाराव्या शतकात ह्या संप्रदायात चैतन्य ओतले. त्यांनी सामाजिक क्रांती आणि भक्तीची जोड ह्या संप्रदायाला दिली. 'श्रीबसवेश्वरांनी चन्नबसवेश्वरांच्या सहाय्याने मूळच्याच उदारमतवादी, मानवतावादी वीरशैवधर्माची अहिंसेच्या व भक्तीच्या परममंगल, परमकल्याणकारी अशा अधिष्ठानावर संघटना केली.'^{१२}

शिवानुभव मंटपाची स्थापना झाली. ह्या मंटपातून श्रीप्रभूदेव, श्रीबसवेश्वर, श्रीचन्नबसवेश्वर ह्यांच्यासारख्या अधिकारी आत्मानुभवी तत्त्वचिंतकाच्या मांडीला मांडी लावून विविध जातीजमातींची माणसे उच्चनीच भेदभाव विसरून धर्मचर्चा करू लागली. अक्कमहादेवी, अक्कनागम्मा, निलम्मा, गंगाम्बिका, राणी महादेवी अशा स्त्रियाही धर्मचर्चेत तन्मयतेने सहभागी झाल्या. वीरशैव संप्रदायाची निर्मिती ही वैदिक धर्माच्या उत्पत्तीबरोबरच झाली, हे मत सबळ पुराव्याअभावी ग्राह्य धरता येत नाही.

वीरशैव पंथाचा उगम 'वीरबाणांजू' ह्या संप्रदायातून झाला आहे. पाचशे स्वामींनी 'ऐहोळे' या गावी पंथाची स्थापना केली. हे स्वामी शैवपंथी असले तरी ते स्वतंत्र विचाराचे होते. ज्या नवीन पंथामध्ये ते सामील झाले, त्या पंथाचा उगम 'अठलूर' या गावी रामय्याच्या प्रेरणेने झाला.

रामय्या हे जर वीरशैव संप्रदायाचे संस्थापक असतील तर बसवेश्वर हे सुधारक आहेत. बसवेश्वरांनी शैवपंथातील विकृती दूर करून शिवभक्तीकडे लोकांना आकर्षित केले. बसवेश्वरांप्रमाणेच अल्लमप्रभू यांनाही या पंथाचे अध्वर्यू मानले गेले. ईश्वरभक्तीतील श्रीमंतांची मक्तेदारी नष्ट करून सामान्यांपर्यंत, स्त्रियांपर्यंत हे अधिकार पोचविण्याचे कार्य त्यांनी केले. ह्या पंथातील शिष्यांना शिवचरण म्हटले जाते. वेळोवेळी हे शिवचरण एकत्र येऊन विविध विषयांवर विचारविनिमय करीत आणि त्यांतून निर्माण झालेले ते वचनसाहित्य होय.

वीरशैव संप्रदायाने जे नवीन सिद्धांत मांडले, त्यांत वर्णाश्रमाचे खंडन, भेदभाव निर्मूलन, अग्नी व मूर्तिपूजेचा निषेध, पंचसुतके न मानणे, प्राणीहिंसा न करता शाकाहार सेवन करणे, एकेश्वर मानणे, शरीरावर शिवलिंग धारण करणे व शिवभक्ती करणे आणि शरीरश्रमांना प्रतिष्ठा देणे ह्यांचा समावेश होतो.

विश्वनाथकृत 'ब्रम्हांडपुराण' ही चौदाव्या शतकातील पहिली मराठी वीरशैव वाङ्मयकृती. ही काव्यस्वरूपातील रचना आहे. विश्वनाथांप्रमाणेच शिवलिंग, रामलिंग, रेवणसिद्ध, भोजलिंग, शांतिलिंग ह्यांनीही १५ ते १७ व्या शतकादरम्यान रचना केल्या. शांतिलिंगांनी इ.स. १६०४ च्या सुमारास 'विवेकचिंतामणी' हा परमार्थविषयक व अन्य लौकिकशास्त्रविषयक माहितीग्रंथ रचला. त्यांनी कर्णहस्तकी व शांतबोध हे ग्रंथही रचले.

वीरशैव संप्रदायातील एक प्रभावशाली व्यक्ती म्हणून मन्मथस्वामींचे नाव घेतले जाते. मन्मथस्वामींनी 'परमरहस्य', 'मन्मथगाथा', 'ज्ञानबोध', 'अनुभवानंद', 'स्वयंप्रकाश' इत्यादी ग्रंथ रचले. मन्मथशिष्य लिंगेश्वर, लिंगेश्वराचा पुत्र बसवलिंग, महादेव, लक्ष्मण, शिवदास, सत्यात्मज हे सतराव्या शतकापर्यंत झालेले वीरशैव संप्रदायातील काही कवी.

वीरशैवांचा शक्तिविशिष्टाद्वैतसिद्धांत कर्मप्रधान आहे. वीरशैवांचा उपासनामंत्र 'ॐ नमः शिवाय' असा षडाक्षरी आहे. त्या अनुषंगाने त्यांच्या बऱ्याचशा गोष्टी सहा ह्या संख्येतच बसविल्या जातात. सर्वशक्तिमान परमेश्वर 'शिव' हाच मानून तो प्रत्येकाच्या शरीरात वास करतो. त्याची पूजा करावी; परंतु अवडंबर माजवू नये. देवाला नैवेद्य किंवा बळी देऊ नये. भव्य मंदिरे बांधू नयेत. थाटामाटाचे उत्सव करू नयेत, अशी समाजसुधारणात्मक मते वीरशैव संप्रदायाची आढळतात.

६. ख्रिस्ती संप्रदाय :

भारतातील आणि विशेषतः मराठी प्रांतातील ख्रिस्ती संप्रदायाचा विचार करताना लक्षात येते की, पोर्तुगिजांनी पश्चिम किनाऱ्यावरील मोक्याची बंदरे काबीज करत इ.स. १५१० मध्ये गोवे ताब्यात घेतले. डोमिनिकन पाद्रींचे तेथे आगमन झाले. फ्रान्सिकन वगैरे इतर पंथाचे पाद्रीही तेथे धर्मप्रसारार्थ येऊन पोचले. पुढे ब्रिटिशांचे आगमन झाले आणि ख्रिस्ती धर्मप्रसारकांची संख्या वाढतच गेली. फादर स्टीफन्ससारख्या धर्मप्रसारकांनी येशू ख्रिस्त, सेंट पीटर, सेंट अँथनी या ख्रिस्ती संतांवर मराठीतून पौराणिक रचना केली. ती प्रमाण आणि गुण या दृष्टींनी उल्लेखनीय आहे. संस्कृतनिष्ठ अनेक वृत्तात्मक आख्यानक रचना मराठीत रुळण्यापूर्वीचा हा काळ होता. त्यामुळे ही रचना संतकवींच्या कथात्मक ओवीबंधाशी जवळीकतेचे नाते सांगते. धर्मप्रचाराच्या दृष्टीने ख्रिस्ती संतमहंतांची आख्याने सांगणारी पुराणरचना मराठीत झाली.

फादर स्टीफन्स यांनी 'कोंकणीचे व्याकरण' पोर्तुगीजमध्ये, 'धर्मतत्त्वपुस्तिका' कोंकणीत तर 'ख्रिस्तपुराण' हा ग्रंथ मराठीत लिहिला. गोव्यातील कवी ज्ञानेश्वर, एकनाथांच्या रचनांचा वारसा चालवीत होते. त्याच सुमारास फादर स्टीफन्सचे आगमन झाले होते. फादर स्टीफन्स यांनी देवनागरी लिपीचा अभ्यास केला. मराठी शिकले आणि 'बायबल' ह्या पवित्र धर्मग्रंथावर आधारित 'ख्रिस्तपुराण' निर्माण केले. हा ग्रंथ इ.स. १६१४ मध्ये रचला.

एतियेत—द—ला क्रुवाँ हा फ्रेंच जेझुइट धर्मप्रचारक इ.स. १६०२ मध्ये गोव्यात आला आणि त्याने कोंकणी व मराठीचा अभ्यास करून 'पीटर पुराण' हा सुमारे १५००० ओव्यांचा ग्रंथ रचला.

ख्रिस्ताच्या दारुण अंतावर आणि मेरीच्या करुण विलापावर तीन विलापिका मराठीत प्रसिद्ध आहेत : 'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण', 'ख्रिस्ताचे यातनागीत', 'ख्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहणाप्रसंगीचे विलाप'. यांपैकी पहिली रचना क्रुवाँची असावी. दुसरी रचना पाद्री मानुएल जॉकीस द नोरोँज यांची तर तिसरी विलापिका कोण्या चरणसेवक या कत्याने रचली आहे.

आंतुनियु—द सालंदाज (इ.स. १५९८ ते १६६३) या जेझुइट संतचरित्रकाराने सांतु आतुनीची जीवित्वकथा रचली. याशिवाय 'जीवित्ववृक्षाची फळे' हा गोव्याच्या बोलीत रचलेला ग्रंथही त्यांच्या नावावर आहे.

पाद्री अलमैद, पेद्रोज इत्यादींनीही ख्रिस्ती मराठी वाङ्मयात भर टाकली. या सर्वांचा विचार करताना मराठी सरस्वतीच्या दरबारातील एक श्रेष्ठ विलायती मानकरी म्हणून फादर स्टीफन्स यांना मान द्यावा लागतो.

निष्कर्ष :

प्राचीन काळापासून कितीतरी संप्रदाय, त्यातून निर्माण झालेले उपसंप्रदाय, पंथ आढळतात. या सर्वांना धर्माचे अधिष्ठान होते. भक्तीची जोड होती. अनेक बंधनांमध्ये, व्रतवैकल्यांमध्ये, कालबाह्य रूढी-परंपरांमध्ये अडकलेल्या समाजाला बाहेर काढण्याचे कार्य संप्रदायांनी केले. निवडक संप्रदायांमधील कर्मठपणा सोडला तर उदारमतवादाची बीजे या पंथसंप्रदायांच्या विचारांमध्ये रुजलेली दिसतात. वर्णाश्रमविरोधी, जातिप्रथेविरोधी कार्य या संप्रदायांनी केले. स्त्रियांना, शूद्रांना बहुजन समाजाला एकत्र आणून त्यांचे अधिकार मिळवून दिले. समानता आणण्याचा प्रयत्न केला. काळाच्या ओघात काही संप्रदाय नाहीसे झाले. तरीही वारकरी संप्रदाय, नाथ संप्रदाय, दत्त संप्रदाय, महानुभाव पंथ, समर्थ संप्रदाय या पाच संप्रदायांनी महाराष्ट्रावर दीर्घकाळ अधिराज्य केले.

चैतन्य संप्रदाय हा प्रामुख्याने ओरिसा, बंगाल अशा पूर्व भारतीय प्रांतात कार्यरत होता. वीरशैव संप्रदाय हा दक्षिण भारतातच बहरला. त्यामुळे महाराष्ट्रात या दोन्हींचा फारसा प्रभाव पडला नाही. काही संप्रदायांची कडक आचरणे, मर्यादित वर्गाचे भक्तगण यामुळे ते लोकाभिमुख झाले नाहीत. शिवाय एखाद्या दीपस्तंभापुढे काजव्यांचे अदृश्य होणे साहजिकच, या न्यायाने वारकरी संप्रदायाने जे एकाच भागवत झेंड्याखाली भक्तिमार्गाने तळागाळापासून सर्वांनाच एकत्र आणले, नामसंकीर्तनाचे साधे सोपे आचरण शिकविले त्यामुळे या संप्रदायापुढे अन्य संप्रदाय व पंथ झाकोळून गेले आणि साहजिकच त्यांचे साहित्यही तितकेसे लोकाभिमुख होऊ शकले नाही. मात्र मराठी वाङ्मयअभ्यासकांना हा इतिहास एक मौल्यवान ठेवा म्हणूनच बघावा लागेल.

संदर्भ :

१. देशमुख, उषा माधव, 'रुजुवात', मराठी साहित्याचे आदिबंध, प्रथमावृत्ती, लोकवाङ्मय गृह प्रा.लि., मुंबई, १९८२, प्रारंभिक पृ. ८.
२. बहिरट, भा.पं., 'पुरस्कार', महाराष्ट्रातील पाच संप्रदाय (पं.रा. मोकाशी), द्वितीयावृत्ती, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, १९७५, पृ. १४.
३. मोरजे, गं.ना., 'अन्यपंथीय रचना : शाहिरी व गद्य', मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड दुसरा, भाग पहिला, संपा. स.गं. मालशे, प्रथमावृत्ती, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, १९८२, पृ. ६०३.
४. देशपांडे, अ.ना., 'महाराष्ट्र सारस्वत जैनांनीही समृद्ध केले', प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, भाग तिसरा, प्रथमावृत्ती, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, १९७३, पृ. १६६.
५. मोरजे, गं.ना., 'अन्यपंथीय रचना : शाहिरी व गद्य', मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड दुसरा, भाग पहिला, उनि., पृ. ६०३.
६. देशपांडे, अ.ना., 'नागेश संप्रदाय', प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, भाग तिसरा, उनि., पृ. १५७.
७. जोशी, महादेवशास्त्री (संपा.), 'सूफी संप्रदाय', भारतीय संस्कृतिकोश, खंड दहावा, प्रथमावृत्ती, भारतीय संस्कृतिकोश मंडळ, पुणे, १९७९, पृ. १००.
८. देशपांडे, अ.ना., 'सूफी दर्शन', प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, भाग तिसरा, उनि., पृ. १५७.
९. जोशी, प्र.न., 'संत एकनाथांचे समकालीन', प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, प्रथमावृत्ती, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, २००२, पृ. १५४.
१०. मोरजे, गं.ना., 'अन्यपंथीय रचना : शाहिरी व गद्य', मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड दुसरा, भाग पहिला, उनि., पृ. ६१६.
११. जोशी, महादेवशास्त्री (संपा.), 'चैतन्य संप्रदाय', भारतीय संस्कृतिकोश, खंड तिसरा, उनि., पृ. ४५४.
१२. देशपांडे, अ.ना., 'वीरशैवांचे मराठी साहित्य', प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, भाग तिसरा, उनि., पृ. १७२.

Published at:

Research Journal of India (RJI), Dr. Bhau Mandavkar Research Centre (DBMRC), Kalamb, p-ISSN 2349-9370, e-ISSN 2582-4848, Vol. I, Issue I, Oct. 2014, pp 111-116

Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3637353>